

ART DE L'ÈPOCA DEL RENAIXEMENT A LLORENÇ (SANT MARTÍ DE RIUCORB)

per Joan Yeguas i Gassó

ESGLÉSIA PARROQUIAL

L'església parroquial de Llorenç té l'advocació de sant Abdó i sant Senén, però antigament, estava dedicada a santa Maria (fig. 1).¹ El temple es troba ubicat a la part més alta del nucli urbà, sobre un espai pla on també hi trobem l'antic cementiri, actualment convertit en jardí. El solar de l'església és una terrassa, o sigui, un espai pla i elevat terminat per un costat per un mur, que salva el desnivell existent. Aquest mur de pedra, reforçat per un contrafort, és l'antiga muralla de la població, que continuaria fins a tancar amb un portal al lloc on s'inicia el carrer del Portal. A la part inferior d'aquest mur que sustenta la terrassa, corresponent a l'antic corral de Cal Giné, ara convertit en cobert, hi trobem una exedra amb una volta de quart d'esfera (fig. 2). Segons testimonis de la casa, aquesta construcció s'ha anomenat sempre "la capella", i s'adverteix que ha estat adobada en diferents ocasions. Aquesta capelleta situada extramurs ens remet al període medieval, potser al romànic, quan la tipologia de volta de quart d'esfera era bastant habitual.

Tot i el interès del temple de Llorenç, no apareix citat a cap de les grans monografies catalanes d'art català, ni tan sols apareix al llibre de l'Urgell sobre *Devocions marianes populars* (1999) realitzat per Joan Bellmunt. Un dels testimonis més antics sobre el temple ens el facilita Valeri Serra a l'any 1931, al diari *La Vanguardia*: "tiene un templo parroquial del año 1593, con la particularidad de que todas las mujeres se colocan en la planta baja, y los hombres en el coro, pues todos son cantores. No fué parroquia hasta el año 1634, sino que dependía de Vallbona, de cuya población se administraba los Santos Sacramentos, pero debido a las frecuentes avenidas

1) Aquest text és una versió resumida i actualitzada d'un informe històric i artístic sobre el temple de Llorenç i el seu entorn, que vaig fer el novembre de 2013 per a l'Ajuntament de Sant Martí de Riucorb.

Fig. 1.- Façana de l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

del torrente que separa ambos pueblos, algunas veces se hacía intransitable el camino, por cuya causa solicitaron al arzobispo de Tarragona la concesión de tener Reserva en su propia iglesia".² Per tant, sembla que l'església existia amb anterioritat a què pogués exercir com a parròquia. La relació de Llorenç amb el fet religiós es documenta d'ençà la primera dada coneguda, de l'11 de desembre de 1060, quan Ramon Folc I de Cardona, vescomte de Cardona, atorgava a Gombau Joan "la roca de Sant Llorenç", i també feia donació dels drets de la quadra (districte o conjunt de terra), juntament amb la "capellania" (institució eclesiàstica regida per un capellà).³

2) Valeri SERRA i BOLDÚ, "Llorens de Vallbona", *La Vanguardia*, 3 de setembre de 1931, pàg. 5-6.

3) Josep-Joan PIQUER JOVER, *La baronia de Vallbona. Notes d'estudi*, Lleida, 1981, pàg. 25.

Fig. 2.- Capella de Cal Giné (foto: J.Y.).

Sobre el temple de Llorenç, Piquer Jover comenta: “és d’estil renaixentista i n’era titular Santa Maria, com la major part dels temples edificats per les monges cistercenques de Vallbona. En dóna testimoniança la clau de volta del sostre del primer compartiment de la nau, que representa la Verge amb l’Infant i que a més porta a la mà la rosa de Jericó, simbolisme que veiem almenys tres vegades a l’esmentat cenobi. La dedicació del temple a Maria encara ve confirmada per les inscripcions de la campana mitjana i de la façana del temple. A l’època devocional foren declarats patrons del poble Sant Nin i sant Non (sant Abdon i sant Senén), protectors dels hortolans, havent col·locat impròpiament llurs imatges a l’altar major com si fossin els titulars. La data de l’edificació és de 1593. El temple té una espadanya de tres finestrals, amb les campanes corresponents”.⁴

El projecte de rehabilitació de l’església, fet per l’arquitecte Josep Terrats, també aporta una anàlisi acurada i força interessant (fig. 3). Comenta que el temple “ha sofert diverses reformes, per això hi trobem tants estils diferents”. Al seu parer, es tracta d’un “edifici d’estil goticorenaixentista construït entre els segles XIII i XIV”. Afirmar que l’església “conserva una estructura gòtica quan al sistema de voltes apuntades amb nervis en diagonal i arcs torals de la nau original, mentre que les dimensions dels murs perimetrals i la tipologia del campanar de la cadireta (espadanya per sobre del nivell de coberta original) que conforma la part superior de la façana principal, semblen d’època anterior. Únicament es conserva la data

4) J.-J. PIQUER JOVER, *La baronia de Vallbona...* (Op. Cit.), pàg. 23-24.

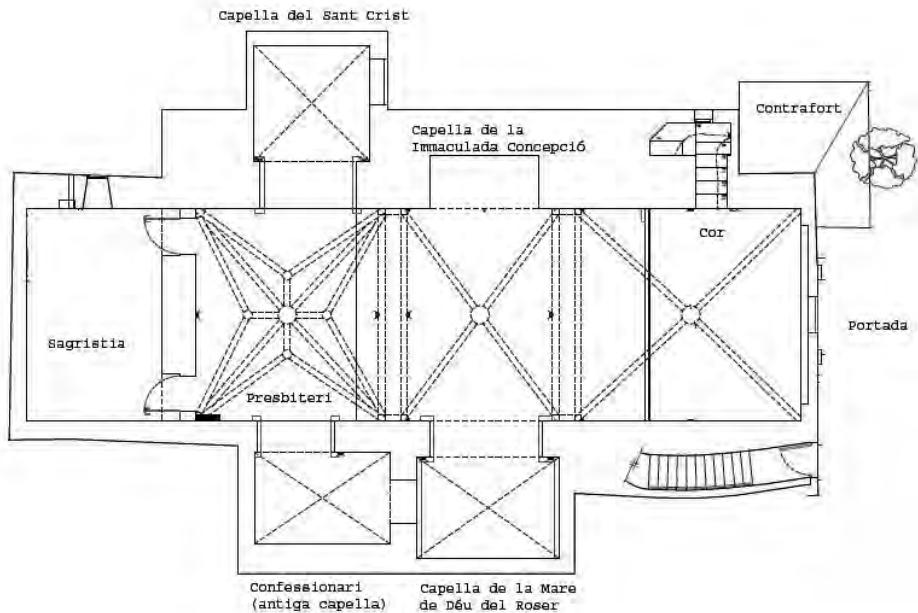

Fig. 3.- Plànol de l'església de Llorenç (realització: Josep Terrats).

de 1593 a la llinda de la portalada d'entrada, d'estil plenament renaixentista i seguint les proporcions clàssiques". Aquesta diferenciació d'etapes constructiva es visualitzaria a la façana principal, per "la forma i dimensions dels carreus de pedra regulars fins a la motllura situada sota els finestrals de les campanes i la seva prolongació en el campanar, ens donen una idea de la volumetria del temple primitiu, en el seu origen". Seguint la teoria de Terrats, d'aquest mateix moment, etiquetat genèricament com a "gòtic" i com a "fàbrica original", seria la nau única "formada per tres crugies cobertes amb voltes de pedra, te unes dimensions inferiors de 13,61 m. de llargada, 4,70 m. d'amplada i 5,11 m. d'alçària fins a la part superior de les voltes". Llavors, en un moment cronològicament ulterior, es va alterar el projecte primitiu amb l'afegiment de "l'espai de la sagristia situat darrera el presbiteri i les capelles adossades en ambdós laterals, dues per banda, així com el baptisteri situat a l'esquerra de l'entrada. D'època posterior també hi havia el cor, ubicat en forma d'altell sobre l'espai d'entrada al temple i en contacte amb la façana principal. Al seu moment, la formació del cor va comportar la construcció d'una escala d'accés lateral, així com la finestra de proporcions rectangulars situada just per sobre del frontó de la portalada d'entrada. A la façana lateral de l'edifici s'aprecien els volums afegits a la nau original, de menor altura que aquesta, que contenen les dues capelles laterals i l'escala d'accés al cor".⁵

5) Josep TERRATS i TRIQUELL, *Projecte de rehabilitació de l'església de Llorens de Rocafort*, Cornellà de Llobregat, 2013, pàg. 6-8 i 14.

Si fem un repàs sumari a les teories constructives existents, ara exposades, podem resumir-ho en dues. Una, no gaire aprofundida, defensada per Serra Boldú i Piquer Jover, que comentava que l'església era del 1593, data que apareix a la portada. Una altra, més acurada, defensada per Terrats, que parteix d'un temple primitiu gòtic, datat entre els segles XIII i XIV, moment del que encara romandrien els murs i les voltes, i, posteriorment, hauria sofert reformes: primer el 1593, amb la portada; i després, en data indeterminada, s'haurien modificat els murs perimetrals i el campanar d'espadanya.

La meva opinió és una barreja de les dues teories existents. No observo en cap element arquitectònic a l'església que s'hagi de datar al segle XIII o XIV. Per a mi es tracta d'una construcció de finals del segle XVI, amb elements propis d'aquella època, on es barreja l'estil gòtic i alguns trets renaixentistes. Una barreja formal que era habitual a les construccions d'aquell període, on els elements estructurals estaven vinculats amb tècniques tradicionals, i, en canvi, a les portades es fan experimentacions puntuals amb el nou llenguatge clàssic. Exemples d'aquesta hibridació a l'arquitectura religiosa de la segona meitat del segle XVI, i la pervivència d'estil gòtic, podem citar alguns estudis, com el de Garriga a nivell català (de 2003), el de Muñoz Sebastià – Yeguas a la comarca de la Terra Alta (de 2007) i el de Garganté a l'Urgell i la Segarra (de 2012).⁶ Prova d'això són cinc parts de l'edifici que s'han de vincular amb la data de 1593, que apareix inscrita a la façana: 1) la porta classicista; 2) la campana grossa; 3) les voltes, les claus de volta i les capelles originals; 4) les motlures de la porta de la sagristia; i 5) la teulada primitiva de llambordes.

LA PORTADA

La part més visible exteriorment de l'església és la portada (fig. 4). Una porta de pedra que és de tipologia clàssica, i, en algunes parts, podem observar restes d'una antiga policromia, de color blavós (com el "azulete" d'algunes cases pairals que no han sofert reformes en molts anys). La portada es desenvolupa a partir d'una obertura rectangular de 3'75 x 2'65 metres, la qual està emmarcada per unes pilastres adossades, amb el fust acanalat, que s'aixequen sobre dos pedestals. Abans de l'entaulament, trobem la motllura que circumda la porta, on a la part central superior hi ha inscrita la data 1593.

Seguint la distribució arquitectònica heretada per l'Antiguitat, trobem un entaulament dividit en tres parts: arquiteu, de tres faixes horitzontals; fris, amb una inscripció: AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINUS; i una simple cor-

6) Joaquim GARRIGA, "L'arquitectura religiosa gòtica del segle XVI", *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura*, vol. II (Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, 2), Barcelona, 2003, pàg. 262-287; Joan-Hilari MUÑOZ SEBASTIÀ - Joan YEGUAS, *Arquitectura religiosa i renaixentista a la Terra Alta: esglésies i portalades*, Batea, 2007; Maria GARGANTÉ, "L'església de Linyola i el gòtic català del seu temps", *L'església de Linyola*, Linyola, 2012, pàg. 55-94 (especialment interessant l'apartat titulat "la geografia del gòtic modern").

nisa. A sobre es desenvolupa un frontó espectacular, amb un contorn de proporcions harmonioses i de decoració racionalista, tot i que no concorda el seu aspecte rebaixat amb l'amplada de la porta (és una moda que s'importa mecànicament). Dins el timpà hi ha una petita fornícula, que la part superior té forma de petxina clàssica, i dins la qual s'allotjaria alguna imatge avui desapareguda, segurament una Mare de Déu, per mor de la inscripció del fris. Per damunt del frontó hi ha un parell de prismes rectangulars amb una bola a

Fig. 4.- Portada de l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

sobre, una mena de simplificació de les copes clàssiques, i que tenen gran èxit arquitectònic. Immediatament a sobre de la porta hi ha un forat quadrangular, amb un vitrall contemporani que representa l'Esperit Sant en forma de colom, i que deixa entrar llum natural al temple.

La portada té una estructura idèntica, menys pel que fa al frontó, a l'antiga cort del batlle de Bellpuig, datada 10 anys abans, el 1583, i que avui es conserva sota els porxos del carrer Homenatge a la Vellesa (davant de l'Ajuntament). O també amb la porta lateral de església de Linyola, realitzada per Bartomeu Roig II entre 1586-1600.⁷

7) Joan YEGUAS, "Fragments d'art: esteles funeràries al Pla d'Urgell, picapedrers al voltant del 1600, llindes curioses del segle XVIII i un panteó modernista a Vila-sana", *Quaderns de «El Pregoner d'Urgell»*, 20, Bellpuig, 2007, pàg. 80-82; M. GARGANTÉ, "L'església de Linyola i el gòtic... (Op. Cit.)", pàg. 74.

LES CAMPANES

Un altre element visible de la part superior de la façana és el campanar d'espadanya, tipologia també coneguda com a campanar de paret o campanar de cadireta. Es tracta d'un allargament de la paret, per sobre de la teulada, on es col·loquen les campanes. En aquest cas trobem tres buits o obertures de mides rectangulars, coronades amb arc de mig punt. La distribució és molt simètrica, ja que les dues inferiors són de major grandària i posades una al costat de l'altra, mentre la superior està sola i és d'una dimensió menor. Dins de les tres obertures del campanar es conserven les campanes originals.

La més gran amida 55 x 64 cm, amb jou de fusta de 69 x 98 cm (fig. 6). Té una inscripció epigràfica en lletra gòtica que recorre el perímetre: CHRISTUS PREVA(let) CHRISTUS P(ermanet) IN PECAT(us) CHRISTUS P(roteget) AB OMNI MALO TEN(tatione) PES(tis) FA FE NOS D(e) CHRISTUS PUIVERT. La traducció del text seria: Crist és superior, Crist roman en pecat, Crist protegeix de tot mal, temptació i pesta, ho va manar fer en Crist, nos (jo) Puivert (o Puigverd). El text està summament decorat, amb fullatges al voltant de les lletres. Però l'embelliment d'aquesta campana és fastuós (fig. 5, 6 i 7).

A tot el perímetre trobem una faixa amb motius de fullatges enroscats, derivats dels

Fig. 5.- Campana gran a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

Fig. 6.- Detall de la campana gran a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

Fig. 7.- Detall epigràfic de la campana gran a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

grotescos, que en un determinat moment desenvolupen una ziga-zaga amb un cartutx on hi ha el text AVE MARIA. I en els quatre angles de la mateixa campana trobem un ornament figurada dins un rectangle, idèntica en totes les quatre ocasions, de regust completament renaixentista (fig. 8). Es tracta d'una fornícula amb petxina que allotja la Mare de Déu amb l'Infant als braços, la qual està emmarcada per un temple clàssic, de columnes balustrades, on la secció inferior realitza funció de pedestal amb motius "a candelieri", i la part superior és una columna acanalada sobre elements vegetals, coronada amb capitell corinti. A la part superior del temple hi ha un entaulament amb arquitrav, fris (amb el text O MATER DEO, traduït: oh Mare de Déu) i cornisa amb dentellons. Per sobre un frontó triangular, amb un timpà decorat per una au, que podria simbolitzar l'Esperit Sant. El conjunt és coronat per tres primes amb una bola, i dues volutes. Tot el temple, curiosament, s'aixeca sobre el cap d'un àngel alat entre dos corns.

La datació de la campana cal situar-la a la segona meitat del segle XVI, per diverses raons. La principal és la decoració classicista, la qual recorda algunes solucions dutes a terme en retaules aragonesos i catalans del tercer quart del segle XVI: l'altar major de la parroquial de Longares (Saragossa), realitzat el 1558 per Domingo Tarín; el retaule del Roser a la parroquial d'Encinacorba (Saragossa), fet entre 1563-1565 per Jerónimo de Mora; o el retaule de sant Joan dels fusters

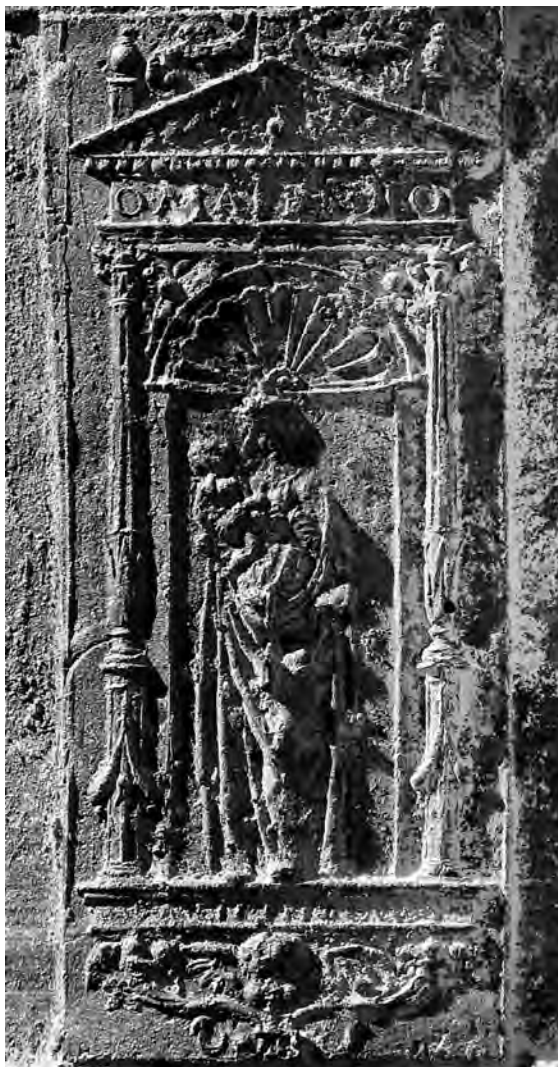

Fig. 8.- Detall escultòric de la campana gran a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

de la catedral de Barcelona, obra anònima que cal datar entre 1568-1575.⁸ També hi ha altres motius, com l'ús epigràfic de la lletra gòtica, que entra en desús, paulatinament, a partir de 1550.

El campanar també conté altres dues campanes que val la pena esmentar. La mitjana amida 46 x 51 cm, amb jou de fusta de 59 x 98. Té una altra inscripció en lletra gòtica al perímetre: AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINUS TE-

8) Alicia RUIZ DOMINGO, "La parroquia de Nuestra Señora de la Asunción de Longares (Zaragoza). Notas histórica-artísticas y documentales", *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 37-38, Saragossa, 1981, pàg. 214; Raquel SERRANO GRACIA et alii, *El retablo aragonés del siglo XVI: estudio evolutivo de las mazonerías*, Saragossa, 1992, pàg. 219-221.

CUM BENEDICTA TU IN MUL(ieribus). Es tracta de l'inici de la pregària de l'avemaria: Déu vos salve, Maria, plena de gràcia, el Senyor és amb vós, beneïda sou vós entre totes les dones. Segons Piquer Jover, aquesta campana mitjana tenia el nom de "Maria Bàrbara". Finalment, la campana petita amida 17 x 18'5 cm, amb el jou de fusta de 23 x 40 cm. Té una faixa superior decorada amb motius vegetals cargolats. Dins un quadrat hi ha una creu de tau, és a dir, una creu llatina abscissa que li manca l'extremitat superior, que recorda la lletra T (per això el seu nom, procedent de com s'anomena a l'alfabet grec). Aquesta creu és un símbol que es remunta a l'antic Egipte, tot i que també es coneix com creu de sant Antoni (abat) o creu de santa Tecla. En aquest cas, caldria lligar-ho amb santa Tecla, patrona de Tarragona, i podria aparèixer perquè és un símbol associat a l'arquebisbat de Tarragona, al qual pertany el poble de Llorenç.

VOLTES, CLAUS DE VOLTA I CAPELLES ORIGINALS

A l'interior del temple trobem una única nau, coberta amb tres trams de voltes, amb els seus respectius arcs torals de separació de cada tram (fig. 9 i 10). Hi ha dues tipologies de voltes: dues són en volta de creueria, amb nervis en diagonal, tot i que una (la dels peus de l'església) és més gran que l'altra; i la del presbiteri, que és una espectacular volta estrellada (fig. 11). Segons el projecte de rehabilitació del temple (escrit el 2013), signat per Terrats, els nervis motllurats de les voltes i les crugies de les mateixes són de pedra, cosa que aleshores era imperceptible, degut a què tot l'espai està recobert de guix i d'una pintura de color beix.⁹ Ara, després d'una campanya d'obres al primer semestre de 2016, es pot observar tota la plementeria de pedra, de gran qualitat i bellesa. Les voltes, ja sigui les dues de creueria o l'estrellada, són completament d'esperit gòtic. El segle XVI (i inicis del segle XVII) és el període més habitual per trobar voltes estrellades arreu de la geografia catalana, aragonesa i valenciana; un exemple proper, de l'any 1608, el trobareu a l'església de Vilagrassa (fig. 12).¹⁰

Especialment interessants són els suports que recullen els nervis de les voltes. Trobem dos sistemes. Un tipus és el voladís que rep els arcs que hi convergeixen, quatre són mènsules decorades amb motlures (fig. 13) i dues són senzills salmers. Un altre és el pilar, circular i robust, que trobem a banda i banda de la porta d'entrada (fig. 14).

També hi ha les claus de volta, amb diferents elements ornamentals. A la clau del tram dels peus del temple, ben visible on hi havia el cor, hi ha una Mare de Déu amb l'Infant al seu braç dret, mentre a l'esquerre sosté una enorme flor; segons Piquer Jover, es tracta d'una "rosa de Jericó", simbolisme que relaciona

9) J. TERRATS, *Projecte de rehabilitació de l'església de Llorens...* (Op. Cit.), pàg. 7.

10) Vegeu: Joan YEGUAS, "La riquesa artística de Vilagrassa i Anglesola al segle XVI", *Romànic tardà a les terres de Lleida. Estudis sobre Vilagrassa*, Sant Martí de Maldà, 2013, pàg. 203-240.

Fig. 9.- Interior de l'església de Llorenç, octubre de 2013 (foto: J.Y.).

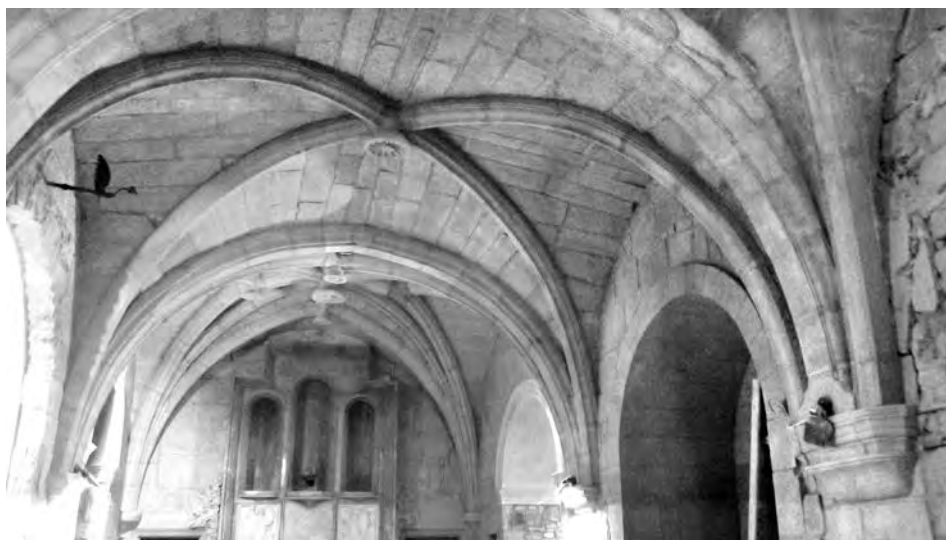

Fig. 10.- Interior de l'església de Llorenç, maig de 2016 (foto: J.Y.).

Fig. 11.- Volta estrellada a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

Fig. 12.- Volta estrellada a l'església de Vilagrassa (foto: J.Y.).

Fig. 13.- Mènsula i nervis de les voltes a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

Fig. 14.- Pilar a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

amb el monestir de Vallbona de les Monges (fig. 15). Aquesta rosa “mística” s’ha relacionat amb “els rosals a Jericó” que apareixen al llibre de l’Eclesiastès (24, 18) de la Bíblia, i que es vincula amb la Mare de Déu d’ençà que sorgeixen les lletanies al segle VII; això no s’ha de confondre amb una planta que popularment se li atorga el mateix nom, de gran resistència a la sequera, procedent dels deserts d’Aràbia, que científicament s’anomena *Anastatica hierochuntica*. A la segona clau de volta hi ha el que s’anomena un “cercle gallonat”, motiu decoratiu molt habitual en el segle XVI. A la volta estrellada del presbiteri hi havia cinc claus, ara en manca una de les laterals, que són idèntiques a la del segon tram; la clau central segueix la mateixa tipologia, però té uns balustres col·locats en forma de creu. L’ús del cercle gallonat fou molt comú a l’època del Renaixement, vegeu els relleus del taller de Damià Forment a la tomba de Jaume II i Blanca d’Anjou (fig. 16), conservada al monestir de Santes Creus (1530-1535).

A banda i banda dels murs de la nau, originalment s’hi van obrir tres capelles, dues al primer tram i una al segon (a la banda de l’epístola -dreta mirant cap a l’altar-). Les quals són d’arc de mig punt (fig. 17), amb llambordes que van de punta

Fig. 15.- Clau de volta a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

Fig. 16.- Taller de Damià Forment, detall de la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou, 1530-1535, monestir de Santes Creus (foto: J.Y.).

Fig. 17.- Capella lateral original de l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

a punta de l'amplada de l'intradós, a la moda que s'acostumen a fer dins el gòtic de la segona meitat del segle XVI (si fossin anteriors tindrien forma apuntada).

LA SAGRISTIA

La sagristia és un petit espai rectangular ubicat rere el presbiteri. S'hi accedeix per dues portes motllurades. L'interior està totalment enguixat, i el sostre és de canyís. Les motllures de les dues portes de la sagristia recorren tot el perímetre de l'obertura (fig. 18); foren molt habituals a la segona meitat del segle XVI, tot el segle XVII i inicis del XVIII.

Dins la sagristia, en una cantonada, també cal esmentar que hi ha un rotlle de campanetes (popularment conegut com rotgla o rogle), és a dir, un instrument musical que consta d'una roda de fusta voltada de campanetes, es toca fent-la rodar mitjançant una corda. Es feia sonar a les esglésies en moments puntuals de la missa, i, a vegades, només en determinades diades. Fins i tot, al mateix instant, es tocaven les campanes del campanar, per avisar els fidels que no havien pogut assistir-hi. Ara, en els mateixos espais temporals, es fan dringar els sonalls de campanetes. A la missa diària o dominical es tocava el rotlle de campanetes durant els cinc moments de la consagració (imposició de les mans damunt l'hòstia i el calze, aixecament de l'hòstia, genuflexió, aixecament del calze, i altra genuflexió). També es feia sonar en festivitats assenyalades (com a la missa del gall, Nadal, la vetlla pasqual o Pasqua), i es feia mentre es resava o cantava el *Gloria in excelsis Deo*.

Fig. 18.- Porta de la sagristia a l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

LA TEULADA ORIGINAL

Al costat esquerra de la façana hi ha un porta petita, aixecada respecte al nivell del carrer, per la qual s'accedeix a unes escales de pedra que arriben fins a la coberta. En aquest espai elevat es pot observar l'espai de la nau original, l'obertura de les dues capelles laterals del costat de l'Evangelí, les restes d'una teulada de pedra i, finalment, l'actual teulada. La teulada primitiva fou realitzada amb llambordes de pedra, amb una carena divisòria entre les dues vessants d'aigües (fig. 19). Les llambordes són de mides irregulars, però, bàsicament, es poden aplegar en dos grups: unes de grans (80 x 44 cm) i unes de més petites (64 x 50, 60 x 50 o 67 x 37 cm). En el moment present, la teulada de pedra es troba incompleta, ja que només es conserva un dels tres trams, el corresponent als peus del temple i, en canvi, a la resta és fàcilment visible la sotacoberta o estructura interna de les voltes, amb els arcs torals i el reble (o conjunt de pedra i morter que omplia els buits). La teulada amb llambordes i d'aquestes característiques recorda altres cobertes de temples; tot i que de dimensions més grans, es pot comparar amb la teulada de la parroquial de Queretes (el Matarranya), realitzada per Sebastià Deixado el 1566.¹¹

11) Vegeu: Juan Luis CAMPS JUAN - Joan-Hilari MUÑOZ i SEBASTIÀ - Joan YEGUAS, *A costa de Cretas. La iglesia parroquial y la ermita. Dos joyas de la Corona de Aragón*, Tortosa, 2008.

Fig. 19- Teulada de l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

MODIFICACIONS DE L'ESGLÉSIA AL SEGLE XVIII

El temple original hauria sofert serioses modificacions en dates posteriors. Al segle XVIII es van construir tres noves capelles laterals, a les quals s'hi accedeix mitjançant arcs de mig punt, i estan cobertes amb voltes de llunetes. En concret, d'aquest període barroc hi hauria dues capelles a la banda de l'evangeli (mirant a l'altar a l'esquerra) i una a l'epístola (mirant a l'altar a la dreta). Es tracta de capelles exemptes, és a dir, que no estan adossades al mur, sinó que el van travessar. Aquest fet s'ha pogut observar des de diferents perspectives: des del jardí lateral exterior, que abans era cementiri, veiem com surt la capella del Sant Crist; des de la teulada es veu com les dues capelles de la banda de l'evangeli estan afegides a la nau original; i quan es va enretirar el guix de les parets, durant les obres de condicionament del primer semestre de 2016, llavors es va copsar que alguns carreus mostraven evidents signes d'haver estat trencats o colpejats amb violència, i que l'arcada de mig punt estava feta amb pedres no polides (fet que contrastava absolutament amb el parament de les capelles originals).¹²

Degut a aquesta obertura de les capelles laterals, els arcs torals, fàcilment visibles des de l'exterior (una mena de contraforts de mida reduïda), haurien perdut la seva funció original. En aquell moment s'hauria produït algun moviment que hauria ocasionat algun problema estructural. Això s'evidencia perquè

12) Malauradament, s'ha preferit eliminar aquesta informació del mur. Una estètica molt determinada ha passat per davant d'altres possibles solucions. S'han picat els escaires, per fer-los regulars, i també s'ha afegit pedra nova a les puntes, per donar sensació d'obra acabada.

Fig. 20.- Paraments murals exteriors de l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

la volta del primer tram té la plementeria desnivellada, i, com a conseqüència, s'haurien construït dos enjubs o contraforts atalussats, que podem observar a les cantonades est i oest de la banda nord, per reforçar la façana i el mur on hi ha l'altar major. Això també es trasllada a la diversitat tipològica dels paraments murals exteriors, sobretot a la façana lateral nord, on s'adverteixen intervencions superposades (fig. 20). Els carreus més irregulars es correspondrien amb la paret original del segle XVI, i els carreus ben tallats serien de les modificacions del segle XVIII (noteu les obres a la capella del Sant Crist, el campanar d'esppanya i el mur del primer tram).

D'aquesta època també cal assenyalar tres elements més. Primer, un braç de llàntia en forma de gall que trobem a la part alta del mur de l'evangeli (fig. 21), un element moble de ferro que s'ha de datar al segle XVIII. El gall té diferents simbolismes, però un d'aquests estava vinculat al sol, ja que el gall anunciava la sortida del nou dia i l'acabament de la nit. En aquest cas, una llàntia, està clar que el gall seria un símbol de la llum que allunya les tenebres, vinculat a Crist triomfant o a la Resurrecció. Segon, les lloses funeràries del paviment. La de mides més grans és del segle XVII, i conté aquest text epigràfic: SEPVLTUR / A DE PERE / CAPDEVIL / A MORI I / DE MARTS / 1624. Una altra és un crani amb dos túbies a sota, la típica calavera que representa la mort, i que podria haver estat un vas d'enterrament de caire comunal o d'alguna confraria. I una llamborda amb la següent epigrafia: SEPVLATURA DE / JOSEPH TIMO / NEDA Y DELS / SEVS FETA / ALS 19 DE XBRE / 1741. Finalment, quan es va arranjar la capella del sant Crist, concretament a la part exterior de la finestra lateral, s'utilitzà un carreu esculpit. En concret és una mènsula que representa

Fig. 21- Braç de làntia barroc de l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

Fig. 22.- Mènsula gòtica de l'església de Llorenç (foto: J.Y.).

un cap humà cobert amb barret (fig. 22), segurament un bonet (podria ser un eclesiàstic). Una mènsula aprofitada d'una estructura anterior, i que podria haver format part d'una possible portalada.

NOVES REFORMES AL VOLTANT DE L'ANY 1900 I ADAPTACIONS DE POSTGUERRA

A finals del segle XIX o inicis del segle XX es van dur a terme noves obres. Una fou la realització d'un paviment al terra, concretament enllosat amb llambordes de pedra, de grans mides, llevat de la zona del nàrtex (entrada) i del presbiteri (altar major), on hi ha formigó. Aquest paviment de pedra s'hauria fet amb les llambordes de la teulada primitiva. Des de l'exterior del temple també es pot observar alguns fragments de les llambordes de la teulada original (vegeu fig. 20). Al modificar la coberta original, va caldre construir l'actual teulada, aixecada a sobre de quatre cavalls de fusta, nou bigues, les llates corresponents, i quatre pilars de pedra que es recolzen sobre la paret mestra de la nau a la banda de l'Evangelí. En el moment de la reforma del paviment de l'església, també s'hauria aprofitat per traslladar el cementiri, llavors al lateral del temple, cap a l'exterior del poble. Un testimoni d'aquest canvi seria l'estela funerària que hi ha al nivell de l'antiga teulada (només visible pujant per les escales). A la part del sostre també es pot veure una pedra amb un forat, col·locada prop del campanar, que encara avui serveix per passar la corda i tocar les campanes. I també s'observa un antic element per treure l'aigua de la primitiva teulada de pedra, el qual desaiguaria a una canal de pedra encara conservada a mitja alçada de la façana (en el costat esquerre de

l'espectador). Actualment, aquesta canal està anul·lada, i ja no exerceix la seva funció original.

En aquesta època s'hauria construït el cor, un element que ha estat eliminat amb les obres de remodelació que s'han dut a terme al temple durant el 2016. Hi havia dos tipus de graons a l'escala que pujava al cor: a la part inferior en pedra, i a la part superior en totxana de terra cuita (en un moment indeterminat es va canviar l'orientació de l'escala). Poc després de la porta d'entrada, al mur de l'Evangelí, hi havia una pica beneitera d'època contemporània i un banc-arca de fusta (que podria correspondre a un banc de noguera que fou regalat el 1930).¹³

Després del 1939 trobem accions destinades a recuperar el mobiliari litúrgic, com l'altar major i els retaules de les capelles. La majoria tenien imatgeria de guix policromada, allò que popularment es coneix com a "sants d'Olot"; tenien perquè, amb les reformes de 2016, alguns retaules s'han eliminat o s'han tornat als familiars que van pagar-los. Per ara, l'única estructura que ha quedat és l'altar major, en forma de creu, que tenia la imatge del Sagrat Cor al mig, i estava flanquejat per sant Abdó i sant Senén, actuals titulars de l'església. Aquesta obra també té relleus en pedra: dos fullams als laterals i dos àngels (un amb torxa i l'altre amb una fil·làctèria). A la part inferior hi ha el sagrari, amb una representació de Crist infant, entre l'alfa (A) i l'omega (Ω), l'inici i el final de la creació, envoltat per àngels. A la resta de capelles també hi havia retaules o imatges amb guix policromat. A la capella de la Mare de Déu del Roser i a la capella del sant Crist hi havia fornícules o fons amb alabastre, i després les imatges en qüestió; d'una banda la Verge del Roser amb el Nen, i d'altra banda el Crist crucificat flanquejat al peu de la creu per la Mare de Déu i sant Joan apòstol. Després hi havia el retaule de fusta de la Immaculada Concepció, la imatge de la Verge presidia el moble i estava flanquejada per sant Ramon Nonat i santa Teresa de Lisieux (popularment coneguda com a santa Tereseta del Nen Jesús), mentre que a la part superior hi havia un relleu circular amb el sant Àngel custodi. Finalment, hi havia una capella sense cap devoció associada, només amb un confessionari i una imatge de sant Josep amb l'Infant als braços; tot i això, en un inventari de mobles i robes litúrgiques de la parròquia publicat per Piquer Jover, datat entre 1825-1835, es comenta que antigament hi havia l'altar de sant Antoni abat.¹⁴

13) Vegeu: *La Vanguardia*, 5 d'agost de 1930, pàg. 27.

14) J.-J. PIQUER JOVER, *La baronia de Vállbona...* (Op. Cit.), pàg. 31-32.

CASES DE L'ENTORN I CREU DE TERME

Entre 1580 i 1630 Llorenç deuria travessar un bon moment econòmic, prova d'això és la diversitat d'obres que trobem en el nucli urbà. A banda de l'església, també cal tenir en compte algunes cases pairals del poble. Cronològicament, a partir de les dates registrades amb epigrafia aràbiga, la més antiga correspon a la part de darrere de Cal Martí (antic estanc), a la petita plaça de la Constitució, amb la data 1588 a la llinda de la porta; la part més interessant és la finestra (fig. 23), amb un marc motllurat i arc conopial rebaixat (també dit amb esmotxadura), i un guardapols que la voreja (a la part central fa una mitja esfera amb el trigramma de Jesucrist o IHS). També amb data hi ha Cal Bergadà, ubicada al carrer del Portal,

Fig. 23.- Guardapols de la finestra de Cal Martí, 1588 (foto: J.Y.).

de l'any 1608; tant la porta com la finestra tenen un arc conopial rebaixa (o amb esmotxadura). A la façana lateral de cal Giné hi ha dues finestres (avui convertides en balcons) amb arcs conopials rebaixats o esmotxadura que s'han de datar de l'any 1628, data que hi havia en una llinda suprimida per unes obres fa temps; la data 1771 que surt en un altre element correspondria a unes obres posteriors. També hi ha altres dues cases d'aquest moment, però que no tenen data epigràfica. Una és Cal Quim, al carrer Major, amb una magnífica porta d'arc de mig punt adovellat (o portal voltat com sovint apareix a la documentació de l'època). I l'antiga rectoria, que disposa de porta i finestra amb arc conopial rebaixat o esmotxadura; el birret de capellà de tres puntes s'ha de relacionar amb el segle XVIII.

Finalment, cal esmentar una obra magnífica: la creu de terme (fig. 24). Aquesta es troba en el replà que hi hauria abans de l'antic portal. Malgrat que

Fig. 24.- Creu de terme de Llorenç, 1618 (foto: J.Y).

Fig. 25.- Donant i sant Andreu, detall de la creu de terme de Llorenç (foto: J.Y.).

alguns autors en parlin com d'una obra gòtica, es tracta d'una peça clàssica de gran qualitat, tot i la seva mala conservació (degut a l'erosió i a restauracions de mitjans del segle XX). Les grades consten de quatre graons, i amiden 3'87 cm d'amplada. El pedestal és un prisma quadrangular que amida 110 x 55 x 55 cm, i acull una epigrafia molt desgastada: 1618 / [...] EN / E[...]EV B / ERGADA. Inscripció que ens data l'obra a inicis del segle XVII, i ens esmenta el cognom "Bergadà" com a promotor. Segueix una esplèndida columna, amb un fust d'una sola peça de pedra, que amida de 80 cm de perímetre i 5'70 cm de fust. A sobre hi ha el capitell o magolla, amb un seguit d'elements clàssics, com: sis fornícules amb petxines que acullen personatges, una base amb fris d'oves, i una cornisa amb palmetes. Les sis figures que hi ha dins de les fornícules són: cinc apòstols i un donant agenollat (fig. 25). El donant és clarament el senyor cognominat Bergadà, el qual apareix inscrit a l'epigrafia del pedestal, i vesteix armadura. La majoria dels apòstols són de fàcil identificació: sant Jaume el Menor, amb el garrot; sant Pau, amb l'espasa; sant Pere, amb les claus; sant Andreu, amb la creu d'aspa; i un cinquè d'indeterminat, ja que no sabem si el que porta és un bastó (seria sant Jaume el Major), una llança (seria sant Tomàs) o, ja més estranyament, una alabarda (seria sant Judes Tadeu).